

Тетяна КОРНІЙЧУК

ЯЗИЧНИЦЬКО-ХРИСТИЯНСЬКІ АСПЕКТИ МОДЕЛЮВАННЯ ПОТОЙБІЧЧЯ В «ЕНЕЇДІ» І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 26.

УДК 821.161.2.09

Тетяна Корнійчук. Язичницько-християнські аспекти моделювання потойбіччя в «Енеїді» І. Котляревського; 13 стор.; кількість бібліографічних джерел – 12; мова українська.

Анотація. У статті охарактеризовано систему уявлень наших предків про потойбіччя за сюжетом «Енеїди» І. Котляревського; вказано на особливості співіснування в ній язичницьких та християнських елементів.

Ключові слова: язичництво, християнство, двовір'я.

У чому полягає сутність Життя та Смерті? Чи можливе життя після смерті? – ці питання хвилювали людську свідомість з давніх-давен. Упродовж всієї еволюції людства ці питання отримували різні потрактування, починаючи від примітивних уявлень про позагробове життя і закінчуючи повним його запереченням. Так, язичники вважали, що смерті як такої не існує, людина лише переходить до іншої сфери буття, в якій продовжує виконувати свої земні справи. Тому, в цей час, випроводжаючи покійника на той світ, наші предки намагалися забезпечити його усім необхідним: їжею, одягом, зряддями праці, «живим інвентарем». У цьому віруванні, за влучним висловом І. Огієнка, душа ще не відділялася від тіла, і людина жила й по смерті [3, с. 233]. З прийняттям християнства з'являється поняття душі та її безсмертя, відплати за земні справи в потойбіччі. Так, протоієрей С. Булгаков пише: «Увесь світ являє великий закон поступового й нескінченного вдосконалювання форм, і неможливо допустити, щоб вища досконалість, досягнута в земній природі – духовність людини, не мала подальшого розвитку за межами земного світу... І якщо дано людям закон «Будьте досконали, як досконалий Отець ваш небесний», то, звичайно, повинна бути дана й можливість здійснення цієї заповіді, можливість нескінченного вдосконалювання духу. А для цього необхідне вічне, безсмертне існування духу» [11]. Проте, існує когорта людей (атеїсти), які заперечують подану вище інформацію і вважають, що життя після смерті неможливе.

Таємниці життя і смерті намагався розгадати й І. Котляревський. Щодо цього його «Енеїда» являє собою своєрідну еклетику язичницьких та християнських уявлень про позагробове життя.

Метою даної статті є виявити та охарактеризувати систему вірувань наших предків про потойбіччя за сюжетом «Енеїди» І. Котляревського; вказати на особливості співіснування в ній язичницьких та християнських елементів.

Запрошення до пекла Еней отримує від свого померлого батька у сні. За народними віруваннями, людина, якій сняться померлі родичі і запрошують до себе в гості, незабаром сама по-

винна померти. Еней не помирає, але фантастичним чином потрапляє до потойбіччя.

Потойбіччя в уявленнях наших предків відділялося від земного світу особливою межею. Це могла бути річка, яку необхідно було переплисти; повітряний простір, який потрібно було перелетіти; кладка або дорога, яку треба було перейти. Тут при нагоді, в переважній більшості випадків, ставав так званий «перевізник» - птаха, кінь та ін.

В «Енеїді» І. Котляревського Анхіз, розповідаючи синові про дорогу в потойбіччя, зауважує, що коня не потрібно:

А за дорогу не турбуйся,

До пекла навпростець прямуйся

Пішком, - не треба і коня [4, с. 75].

Це не випадково, адже Еней – живий, а не померлий. Вирушаючи в пекло, Еней прислухається до поради батька – коня не бере, проте взуває «шкапові чоботи». У цьому проявляється свій сакральний зміст – бути перенесеним до «царства тіней». Людину, так само, як і світ, що її оточує, древні співвідносили із різними частинами Космосу, намагаючись впорядкувати Хаос, визначити мірки, норми, закони, дати всьому ім'я, розподілити і зробити зрозумілим. Так, голову людини бачили як світле, небесне, високе, а ноги - і, відповідно, взуття та сліди, що залишає за собою жива істота, пов'язували із «низом», темним, потойбіччям. Тому взуття належить загалом до тих предметів, через які відбувається зв'язок із землею, а, отже, зі світом померлих [12].

Входом у потойбіччя в «Енеїді» І. Котляревського служить нора, в яку Еней та Сивілла немов би випадково потрапили:

Еней з Сивіллою хватались,

До пекла швидше щоб прийти,

І дуже пильно приглядались,

До пекла двері як найти.

Як ось перед якусь гору

Прийшли, і в ній велику нору

Знайшли, і скочили туди [4, с. 94].

Така ідея, ймовірно, була підказана автору прикладом звірів, які ховалися в нори на зиму (впадали в сплячку). А сон у свідомості наших предків досить часто асоціювався зі смертю. Так, І. Огієнко зауважує, що «...смерть — це тільки довгий сон, - гаддя й медвідь засипають на

довший час, на всю зиму, але весною пробуджуються; так само ластівки, посціплювавшись лапками, перебувають зиму в колодязях, річках, озерах, а на весну оживають. Ось тому померлий — це тільки сплячий (усопший), і хоч сон цей дуже довгий, але колись може припинитися» [3, с. 238]. Тому, не випадково першими, кого зустрічає в пеклі Еней, були Зівота та Дрімота. Саме вони наблизили його з Сівіллою до Смерті з усім її «караулом»:

Жила з сестрою тут Дрімота,
Сестра же звалася Зівота,
Поклон сі перші оддали
Тімасі нашому Енею
З його старою попадаю, -
А послі далі повели [4, с. 94].

Проминувши Смерть та усі «мирянські лиха», які «без милості морять» людей, Еней із Сівіллою опиняються перед водною стихією, яка перегороджує дорогу до пекла:

Еней не чув аж підшов,
Хватаючися за ягою;
Як ось уздріли пред собою
Чрез річку в пекло перевіз.
Ся річка Стіксом називалась,
Сюди ватага душ збиралась,
Щоб хто на той бік перевіз [4, с. 98].

«Деякі дослідники, - зауважує Л. Горошко, - вважають, що уявлення про подолання водної перешкоди (ріка, море) чи вогненно-водної стихії (вогненна ріка) пов'язане з ідеєю очищення душ, які перед переходом до нової форми існування повинні очиститися від усього плотського і тлінного» [1, с. 50]. Проте подолати водну стихію можуть далеко не всі. Перевізник Харон перевозить душ лише тих людей, тіла яких поховані. Так, Палітур, якого Еней зустрічає в пеклі, не може потрапити в потойбіччя через те, що не похований:

Тут Палітур пред ним заплакав,
Про долю злу свою балакав,
Що через річку не везуть [4, с. 100].

Сам Еней також не підходить під згадане правило, адже є живим. Тут при нагоді стає золота гілка, яку він несе для Прозерпини. Ймовірно, що у даному випадку золота гілка є своєрідним медіатором переходу до потойбіччя:

Із дерева сього зломити
Ти мусиш гілку хоть одну;
Без неї бо ні підступити
Не можна перед сатану [4, с. 89].

Згадаймо, що Плутон викрав Прозерпину лише після того, як вона зірвала диво-квітку. Я. Парандовський так описує цю рослину: «І тоді земля створила квітку, якої ніколи не бачило сонце. З одного кореня виросло сто головок, що сяяли золотом суцвіть, різьблені краї білих пелюсток палали яскравим пурпуром...» [6, с. 74]. За зовнішніми ознаками ця квітка нагадує ту, яку в руках тримає Еней:

В лісу великому, густому,
Непроходимому, пустому
Якесь дерево росте;
На нім кисліці не простії
Ростуть – як жар, всі золотії,
І деревце те не товсте [4, с. 89].

У примітках до твору вказано, що золота гілка є символом життя [4, с. 316]. Таким чином, автор натякає про щасливе повернення Енея з царства мертвих:

Без гілки і назад не будеш,
І душу з тілом ти погубиш,
Плутон тебе закабалить [4, с. 89].

Порушення просторового табу, на думку М. Козлова, вважається за велике святотатство. Порушник мав відчутти на собі негайну кару з боку «потойбічного світу» [5, с. 180]. Еней не помер — можливо, від цього його захистив пояс, який він «цупко підтянув» перед тим, як увійти до пекла. Окреслений сакральним колом простір, зауважує М. Попович, - інший простір, ніж той, що зовні; це нібито два вкладених один в одного просторів, і ті, що зовні, не бачать тих, що у замкненому колі [7, с. 52]. Отже, в даному випадку пояс виступає своєрідним оберегом. Проте Еней був покараний у своєрідний спосіб — попереду на нього чекає виснажлива боротьба за утвердження «нового царства».

З першого погляду «бровка муругий», якого Еней з Сівіллою зустрічають при самому вході в пекло, є образом суто язичницьким, трансформацією міфологічного триголового пса Цербера з однойменної поеми Вергілія. Проте інформація, яку подає М. Драгоманов, дає підстави говорити й про християнське його походження. «Малороссийское предание «О творении человека», - зауважує дослідник, - сторожем страны отцов выставляет собаку. Сотворив человека, - говорит это предание, - Бог ушел, а к дверям рая приставил собаку — зверя чистого, чтобы не пускала дьявола. Но дьявол нашел доступ в рай, обещав собаке шерсть, так как до сей поры у нее ее не было. По другой же версии, дьявол бросил собаке кусок хлеба. Собака бросилась за хлебом, а дьявол в это время проскользнул в рай» [10, с. 131]. Подібним чином потрапляє до пекла Еней зі своєю провідницею. Цікаво, що й Сівілла в «Енеїді» І. Котляревського кидає собаці не коржик, начинений чарівним зіллям (як це в «Енеїді» Вергілія), а хлібний глевтяк:

Аж баба хліб бровку шпурнула
І горло глевтяком заткнула,
то він за кормом і погнався;
Еней же з бабаю старою,
То с'як, то так, попід рукою,
Тихенько од бровка убравсь [4, с. 104].

Найяскравіше релігійний синкретизм в «Енеїді» проявляється в змалюванні автором потойбіччя. Це стосується як місця локалізації потойбіччя, так і особливостей перебування в ньому.

Наші давні предки були язичниками і не мали уявлення про відплату за земні справи в потойбіччі й відповідно не диференціювали його окремо для «злих» та «добрих» людей. Вони вважали, що «той світ» є лише реальним продовженням земного буття, в якому людина зберігає свої духовні якості та матеріальні статки. Елементи такої ідеї спостерігаємо й у творі. Так, Еней, зустрічаючи Дідону в пеклі, пропонує їй жити так, як колись:

Тепер же, коли хоч, злигаймося
І нумо жить так, як жили,
Тут закурім, заженхаймося,
Не розлучаймося ніколи [4, с. 118].

Так само й при зустрічі зі своїми побратимами Еней немовби забув, що знаходиться в пеклі і розмовляє з померлими. Він поводить себе так, як у реальному житті:

Жидівська школа завелася
Великий крик всі підняли,
І реготня де не взялася,
Тут всяку всячину верзли;
Згадали чорт знає колишне,
Балакали уже і лишне,
І сам Еней тут розходився [4, с. 121].

А. Соболев зауважує, що в цей час «...рай – страна света с таким же правом помещается там же, где и страна мрака – под землей, как и на небе» [10, с. 105]. Так, в «Енеїді» І. Котляревського в царському домі Плутона (під землею) поруч живуть і «праведники», і «грішники». Проте тут ми натрапляємо на деяку суперечність. Язичницькі, з погляду місця локалізації, рай і пекло, у даному випадку виявляються християнськими за своєю суттю. Власне тут потрібно говорити про поняття гріха та його спокуту у потойбіччі, яке з'явилося в свідомості наших предків з прийняттям православ'я.

Про умови перебування грішників у будинку Плутона І. Котляревський подає досить мало інформації. Знаємо лише, що грішників, за наказом судді Еака, карає «бридка баба». За які саме гріхи карають і як саме відбувається покарання – невідомо, детальніше автор описує пекло, яке має виключно християнське забарвлення.

«Лингвисты, - зауважує А. Соболев, - слову «пекло» выставляют корень «рак», значение которого - «варить, спечь, делать спелым». Такое значение корня «рак» указывает на непосредственно осязательное пластическое действие теплоты и огня. От этого корня происходят слова: «пека — пек», которые стоят в значении: «жар, зной» [10, с. 108].

З вищесказаного можна зробити висновок, що пекло в уявленнях наших предків асоціювалося з жарким кліматом. І це не випадково. Л. Самарова зауважує, що «уявлення про загробний світ формувались відповідно до природного ландшафту, який оточував дане плем'я або громаду в реальному світі... Християни, релігія яких зародилася в

спекотних східних країнах, де виснажлива спека знесилоє людей, не відображають картин, де суворі й холодні зими. Для них пекло асоціюється саме зі спекою, з палючим полум'ям...» [9]. Відповідно до висловленої думки, пекло в «Енеїді» І. Котляревського сповнене вогню:

Смола там в пеклі клекотіла
І грілася все в казанах,
Живиця, сірка, нефть кипіла,
Палав огонь, великий страх! [4, с. 105].

Проте існує й інший погляд щодо цього. В. Грябан вважає, що «уявлення про пекло як вічно палаючий всепоглинаючий вогонь потойбіччя базувалися на очисній та деструктивній властивостях вогню і були запозичені християнською біблійною традицією у народів стародавнього світу» [2, с. 10]. Так, у І. Котляревського всі грішники «на огні пеклись, горіли, / Хто, як, за віщо заслужив», ймовірно для того, щоб очиститись від накопичених за життя гріхів. Таким чином, полум'я у творі має амбівалентний характер. З одного боку, за його допомогою відбувається покарання, з іншого – очищення.

Усіх грішників у творі І. Котляревський поділяє на дві зони – чоловічу та жіночу, порушуючи тим самим питання гендеру.

До чоловіків-грішників І. Котляревський зачисляє панів, які знущалися зі своїх підлеглих; самогубців, які чинили над собою смерть і не цінували даного Богом життя; багатих і скупих, які забули, що все матеріальне – тлінне, а за свою душу доведеться перед Богом відповідати; брехунів, які свідчили неправдиво на своїх ближніх; неодружених, які «по чужих кутках живились», тобто чинили перелюб; старшинсько-урядовий апарат, які «по правді» не працювали, а думали лише про власну вигоду (брали хабарі, вимагали грошей); «розумних філізопів», які через своє зазнайство, зверхність нехтували людською увагою; священнослужителів, які навчали людей добропорядності, а самі вели розгульний спосіб життя; чоловіків, які дозволяли своїм жінкам надмірні вольності і тим самим сприяли їхнім гріхам; батьків, які неправильно виховували своїх дітей, а потім самі ж від цього й страждали; «лагоминців»-спокусників, які, обіцяючи одружитись, піддурювали дівчат на гріх; купців та перекупців, які правдами-неправдами спродували погану продукцію; «скупчих піїтів», до котрих І. Котляревський зачисляє й М. Парпуру, який без відома автора видав два перші випуски «Енеїди».

Серед жінок-грішниць автор виділяє псевдобогомолок, які були набожними на людях, а «на самоті» вели розгульний спосіб життя; повій; дівчат, які виходили заміж за старих з розрахунку – заволодіти їхнім багатством; молодичь, які своєю оманливою красою зваблювали одружених чоловіків; старих бабів, які критикували молодечтво і забули, якими були самі; ворожок та відьом, які зналися з «нечистим»; зводниць, які підводили на

гріх дівок. Окрім цього, І. Котляревський подає декілька узагальнюючих строф, в яких перераховує грішників усіх вікових та соціальних категорій, як-от наприклад:

Там всі невірні і християни,
Були пани і мужики,
Була тут шляхта і міщани,
І молоді, і старики;
Були багаті і убогі,
Прямі були і кривоногі,
Були видючі і сліпці,
Були і штатські, і воєнні,
Були і панські і казенні,
Були миряни і попи [4, с. 109].

Можливо, таким чином автор намагався вказати на масовість грішності у світі.

Бачимо, що всі міри покарання, які терплять грішники у пеклі, мають виключно фізичний (тілесний) характер. Так, одних тут заставляють косити очерет в болотах, возити дрова на підпал; інших – оддирають огненным пруттям, штрикають під боки ножами та ін. Проте такі тортури швидше призначені для покарання живих людей і не відповідають християнським уявленням про душевні страждання грішників. Тут, власне, знову можна говорити про язичницький погляд на потойбіччя за аналогією до земного життя з усіма його перипетіями. Цілком полярними є умови проживання в раю.

Рай — місце перебування праведників, душ людей, які «праведно в миру живали». У християнській іконографічній, літературній і фольклорній традиції розглядають:

- Рай як сад — опис Едему (Книга Буття. 2,8-3,24);

- Рай як місто — опис Небесного Єрусалиму (Апок. 21,2-22,5);

- Рай як небеса — апокрифічні описи надбудованих один над іншим і населених ангелами небесних ярусів (починаючи з «Книг Еноха Праведного») [8]. І. Котляревський подає оригінальне зображення раю у вигляді будинку, в якому:

Ні гич, ні гирила пилинки,
Було все чисто, як зоря;
Цвяховані були там стіни
І вікна всі з морської піни;
Шумиха, олово, свинець,
Блищали міді там і криці.
Всі убрані були світлиці;
По правді, панський був дворець [4, с. 124].

Такий опис цілком відповідає усталеним християнським уявленням про райську країну як місцевість світлу, наповнену золотими та срібними овочами і фруктами, молочними ріками та ін.

Відповідно до висловленої Л. Самаровою ідеї про вплив географічного середовища на уявлення про потойбіччя, де «християнський рай — це оазис в пустелі» [9], в раю І. Котляревського

«Ні холодно було, ні душно, / А саме так, як в сірках».

У бурлескному тоні І. Котляревський розповідає про умови перебування праведників:

Хто мав к чому яку охоту,
Тут утішався тим до поту;
Тут чистий був розгардіяш:
Лежи, спи, їж, пий, веселися,
Кричи, мовчи, співай, крутись,
Рубайсь — так і дадуть палаш [4, с. 125].

Проте, крізь таку сміховинну канву твору проступають істинно християнські ідеї мирного співіснування, любові один до одного, душевного спокою та ін.:

Ні чванились, ні величались,
Ніхто не знав тут мудровать,
Крий боже, щоб не догадалися
Брат з брата в чім покепкувать;
Не сердилися, не гнівилися,
Не лаялися і не билися,
А всі жили тут люб'язно [4, с. 126].

До «праведників» І. Котляревський зачисляє душі людей, які вели добропорядний, чесний спосіб життя; дотримувались божих заповідей; не чинили зла. Це переважно «бідні, нищі, навіжені», «старці, хоромні, сліпорожденні», «вдови бідні, безпомощні», «діви чесні, непорочні», «сироти», які не зазнали щастя при житті, але заслужили на нього в потойбіччі. Проте трапляються тут й душі представників панівної верхівки, які «правдиву жизнь вели», тобто працювали совісно, на благо свого народу:

Тут также старшина правдива, -
Бувають всякі пани, -
Но тільки трохи сього дива,
Не квапляться на се вони! [4, с. 127].

В «Енеїді» автор неодноразово називає раєм ще й місце перебування олімпійських богів. Так, у творі читаємо:

В се время в рай боги зібрались
К Зевесу в гості на обід.
Пили там, їли, забавлялись,
Забули наших людських бід [4, с. 61].
Або ж,
Як між собою боги сварились
В раю, попившись в небесах;
Тогді в Сицилії творились
Великі дуже чудеса [4, с. 64].

Проте нічого спільного, окрім місця локалізації, такий «рай» з християнськими уявленнями про країну блаженних немає. Постійні сварки між богами, намагання нашкодити один одному, хабарі аж ніяк не відповідають тим божим заповідям, які сповідує православ'я. Та й сама ієрархічна система олімпійських небожителів різко суперечить християнським уявленням про єдиного Бога. Такий рай за своєю суттю — язичницький.

Отже, опис потойбіччя в «Енеїді» І. Котляревського є прикладом того, наскільки міцно в свідомості українців взаємоперепелися

язичницький і християнський релігійні потоки. Подекуди, для здійснення аналізу проблеми, їх досить важко відокремити один від одного, а в деяких місцях навіть неможливо. Тому можна погодитися з думкою сучасних дослідників

(Г. Лозко, А. Колодний) про те, що сьогодні маємо говорити не про два різних світогляди, а про один цілісний – язичницько-християнський, у цьому й полягає етнонаціональна особливість українського народу.

Література

1. Горошко Л. Знакові функції води в обрядах і віруваннях українців Карпат: Дис...канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України. Ін-т українознав., ім. І. Крип'якевича / Леся Миронівна Горошко. – Львів, 2007. – 247 арк.
2. Грабян В. Релікти культу вогню у світогляді, звичаях і традиціях українців Буковини XIX - XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України. Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського / Вікторія Вікторівна Грябан. — К., 2002. — 19 с.
3. Лларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія / Митрополит Лларіон. - Вінніпег: Накладом Видавн. Комісії при Товаристві «Волинь», 1965. – 424 с. [Репринтне вид.: К.: Обереги, 1991. – 424 с.]
4. Котляревський І. Енеїда / Іван Котляревський. – К.: Дніпро, 1963. – 335 с.
5. Козлов М. Язичницькі уявлення східних слов'ян про потойбічний світ (IX - XIII ст.): Дис...канд. іст. наук: 09.00.11 / Миколаївський навчально-науковий центр Одеського національного ун-ту ім. І. І. Мечникова / Михайло Миколайович Козлов. -- К., 2002. – 177 арк.
6. Парандовський Я. Міфологія. Вірування та легенди стародавніх греків та римлян / Ян Парандовський. - К.: «Молодь», 1977. – 232 с.
7. Попович М. Мирозрєние древних славян / Мирослав Володимирович Попович. – К.: Наукова думка, 1985. – 167 с.
8. Рай. – [Ел. рес]. – Режим доступу: <http://wapedia.mobi/uk/Рай>. - Назва з екрана.
9. Самарова Л. Вплив географічного середовища на формування уявлень про потойбічний світ. - [Ел. рес.]. - Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_55/Samarova.htm. - Назва з екрана.
10. Соболев А. Загробный мир по древнерусским представлениям. Литературно-исторический опыт исследования древнерусского народного мирозерцания / Алексей Николаевич Соболев. – Сергиев Посад: Издание книжного магазина М. С. Елова, 1913. – 208 с.
11. Храм Живоносного Джерела. - [Ел. рес.]. - Режим доступу: <http://www.hram.kiev>. – Назва з екрана.
12. Шалак О. Українознавство та сучасні дослідження фольклорного тексту. – [Ел. рес.]. - Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=747>. - Назва з екрана.

Анотація: В статтю охарактеризована система представлений наших предків о потустороннем мире за сюжетом «Енеиды» И. Котляревского; указано на особенности сосуществования в ней языческих и христианских элементов.

Ключевые слова: язычество, христианство, двоеверия.

Tatyana Kornijchuk

Paganism and Christian Aspects of Modeling of the Otherworld in the "Eneida" by Ivan Kotlyarev'skyi

Summary: In the article the system of presentations of our ancestors is described about the other-worldly by «Eneida» of Ivan Kotlyarevsky; it is indicated on the feature of coexistence in her- paganism and Christian elements.

Key words: paganism, christianity, twofaith.

Корнійчук Тетяна – аспірантка кафедри української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського університету ім. І.Огієнка.